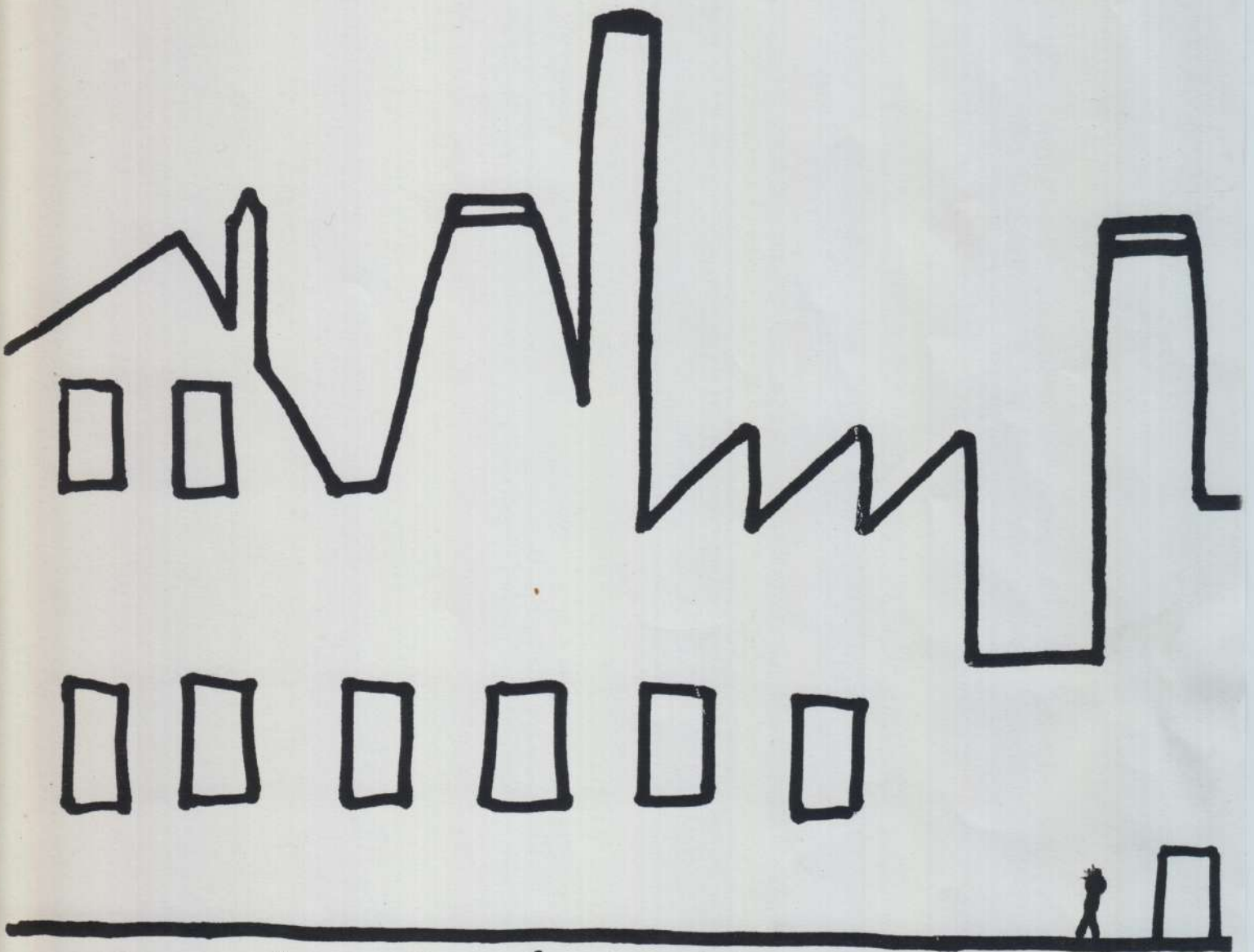

SVARTÅ INDUSTRIHISTORIA

AV: MIKAEL
ANDERSSON
BY 3C

Källangivelser: Degerfors bib. lok. avd.
Svartå Hembygdsf.
Ortsbefolkning

INLEDNING

Jag har fått i uppgift att skriva en rapport om Svartås Industrihistoria, som skall vara Arne Bihl på Rudbecks-skolan tillhanda Måndagen den 23 april 1990.

I rapporten behandlas bl.a Svartås Industrihistoria, från grundandet till nedläggningen. Vidare omnäms tekniken att framställa järn, hitta järnmalm och konsten att driva gruvornas verksamhet. Vidare beskrivs också Svartå Herrgård, som byggdes under Svartås storhetsdagar.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

sid.

1.	SVARTA INDUSTRIHISTORIA.....	3
1.1	SVARTAS GRUNDANDE.....	3
1.2	BRUKETS ÖDEN 1690-1720.....	4
1.3	BRUK SOM FLYTTAS.....	5
1.4	DET NYA BRUKET.....	6
1.4.1	LAGKONJUNKTUR.....	6
1.4.2	BRUKETS FALL.....	7
1.5	NYA FÖRETAG DYKER UPP.....	7
2.	JÄRNTILLVERKNINGEN.....	8
2.1	TILLVERKNINGEN AV STANGJÄRN.....	8
2.2	TRANSPORT AV JÄRN.....	8
3.	GRUVDRIFTEN.....	9
3.1	GRUVORNA.....	9
3.2	ARBETET I GRUVORNA.....	9-10
4.	DRIVKRAFTEN.....	11
4.1	STANGGANGEN.....	11
4.2	DRIVTEKNIK.....	11
5.	SVARTA HERRGÅRD.....	12
5.1	HERRGÅRDEN.....	12
5.2	BADHUSHOLMEN.....	12
5.3	BADHUSET.....	12
5.4	HERRGÅRDSSTALLET.....	13
5.5	ÅGARBYTEN.....	13
	BILAGOR.	

1 SVARTÅ INDUSTRIHISTORIA

1.1 SVARTÅS GRUNDANDE.

Svartå är ett brukssamhälle i sydvästra Närke. Numera tillhörande Nysunds socken, tidigare Kvistbro socken inom Örebro län.

Dess grundare, Jöns Eriksson Grubb fick Bergkollegiets privilegium år 1650 och Bruket byggdes upp under tiden fram till 1658. Privilegiet omfattade en hammare och två härdar. Enligt privilegiet fick Grubb även hugga den kolved som behövdes för driften, från kronans skog och dessutom befrielse för brukets folk vid utskrivningarna. Grubb seglade i medvind och gjorde affärer. Strax intill smedjan byggde han en masugn, "Björkhyttan". Denna var en s.k "Brukspatronhytta", byggd helt i sten enligt den franska metoden. Detta Bruk var anlagt vid Svartåns utlopp ur sjön "Lilla Björken", det s.k "Nedre Bruket".

Den högsta tillåtna kvantitet som fick tillverkas per år var föreskriven av myndigheterna. Detta på grund av att smedjan inte kunde drivas då blåsning i hyttan var på gång. Tillverkningen låg mellan 300 och 400 skeppund, efter då gällande mått.

Enligt beslut av Karl XI skulle Svartå bli ett samhälle, men något större samhälle skulle det inte få bli. Vid den tiden tillverkades, enligt svenska Handelskalender, omkring 3700 ton tackjärn, 2700 ton smältstycken och 2300 ton stångjärn årligen.

1.2 BRUKETS ÖDEN 1690-1720

Jöns Erik Grubb, dog 1690 vid en ålder av 81 år. Han lämnade en stor förmögenhet efter sig.

Under 1690-talet utarrenderades egendommarna till en man vid namn Anders Oller. År 1697 delades och såldes arvet till Valter Möller och dels till en av Grubbs mågar Herdhjelm, för 8000:-, riksdaler specie.

Följande år såldes dessa andelar till Reinhold Tersmeden för kontant 20000:- daler silvermynt. Tersmeden dog dock en månad efter köpet. Ankan gifte om sig med Johan Folkern. Som disponent förvaltade han Bruket åt Tersmedska dödsboet till år 1719, då hustrun dog och arvsskifte hölls. Bruket delades nu i åtta delar, men under åren 1722-1742 inköpte statssekreteraren Anders Falck, som var gift med Tersmedens yngsta dotter, alla andelarna.

1.3 BRUK SOM FLYTTAS

År 1724 flyttades, under Falkers ledning, hammaren vid Munkfors till Svartå och placerades på näset mellan sjöarna Stora- och Lilla Björken, se bilaga 1 sid 1. Detta blev början till Svartå övre Bruk, dit även nedre Bruket (se bil. 1 sid 1) flyttades så småningom.

Anders Falcker dog i Stockholm år 1743 och sonen Carl Falcker övertog ledningen. Vid bouppteckningen uppskattades Brukets värde till 600 000:- daler kopparmynt. Efter Carl Falkers död i maj 1795, blev Hovmarskalk Per Adolf Fock, som var gift med Falkers dotter, ägare till Svartå bruk. År 1818 flyttades det vid Kråkforsen kvarvarande smidet till Svartå Bruk, som då kom att bestå av fyra hammare och sju smälthärdar. Smidesrätten ökades då till 3500 skeppund, (en vikt, 400 skålpund= 170 kg), innan den år 1847 blev oinskränkt.

När Friherre Leijonhjelm, gift med sondotter till P.A. Fock, övertagit ledningen, inträdde en ny epok i Brukets historia. Under hans kloka ledning flyttades Masugnen upp från Nedre till Övre Bruket och moderniserades. Nya hammarsmedjor byggdes.

1.4 DET NYA BRUKET

Den nya anläggningen, som bestod av i smältsmedjan sex smälthärdar, en smälthammare och ett valsverk, i räcksmedjan en grovräckare, där järnet som hämtades från vällugnen formades för att lättare kunna hanteras under två s.k släthammare som också kallades finräckare. Vid varje släthammare tjänstgjorde en man, ofta en ung pojke, som hade till uppgift att med en mall se till att järnstängerna hade de rätta mätten samt att han skulle med ett par järn, som var specialgjorda, klippa av järnstängerna i lämpliga längder. De kallades "Extrapojk" eller "Stämbordsryttare". Vidare fanns i anläggningen en knipphammare och en spikhammare. Bruket var färdigbyggt och togs i bruk på nyåret 1873. C.G.N Leijonhjelm dog 1875 och sönerna Carl och Malkom övertog Bruket.

1.4.1 LAGKONJUNKTUR

Under 1880-talet inträffade en lågkonjunktur, som innebar att Bruket gick med förlust. Ägarna drog på sig stora skulder. Detta kunde ha undvikits om man hade utnyttjat de värden som fanns i Svartåskogarna på rätt sätt.

Bruket gjorde konkurs och fordringsägarna drev Bruket fram till år 1896.

1.4.2 BRUKETS FALL

Aktiebolaget Diklades började sin verksamhet i juli år 1896 och som disponent utsågs Carl Leijonhjelm. År 1905 inköptes aktiemajoriteten av grosshandlare Wiliam Olsson, som innehade det ett par år. Under den tiden såldes den värdefullaste skogen till de Norska trävarufirman Reijersen och kompani. Den norska firman byggde en såg vid Svartå och förädlade det virke som avverkades. Den verksamheten pågick i fem år. Sågen brann senare upp.

Då all värdefull skog var avverkad såldes skogsmarken till Aktiebolaget Katrinefors.

Svartå Bruk köptes år 1912 av Hasselfors Aktiebolag, Karlstads och Skaraborgs banker, som då blev ägare till Svartå.

Svartå drevs sedan som järnbruk fram till år 1966, då hyttan blåstes ned för sista gången, sista fredagen i oktober. Den var då Europas sista träkolshytta och därmed var en, inom järnhanteringen i Sverige, trehundraårig epok avslutad.

1.5 NYA FÖRETAG DYKER UPP

När hytt och smidtillverkningen upphört, satsade Hasselfors Bruks Aktiebolag på bulttillverkning. Vidare har Hasselfors Bruks AB sålt arbetarbostäderna längs Bruks-gatan m.fl till Degerfors kommun, som inrett dem till pensionärsbostäder.

Svartå är numera ett villasamhälle, som har ett mycket vackert läge mellan sjöarna Stora och Lilla Björken, se bil. 1 sid 1.

2 JÄRNTILLVERKNINGEN

2.1 TILLVERKNINGEN AV STANGJÄRN

Efter det att råämnena "hetsats upp" i vällugnen och ämnats till under en större hammare- "grovräckarn"- slätades de under släthammarna till bestämda dimensioner. Järnet skulle ha släta ytor och därför användes slipade städ och pen. Uttrycket släthammare kommer av detta. En del beställningar utgjordes av stänger i längder på fem meter, dessa stänger välldes ihop av två.

2.2 TRANSPORT AV JÄRN

Det mesta järnet transporterades på järnväg på 1800-talet, när järnvägen kom. Järnvägen kom att spela stor roll för Svartå. Svartå blev en knutpunkt, där alla tågen stannade, tyvärr är stationen nu riven.

Järnet buntades så att det skulle kunna bäras av åsnor och kameler i andra länder.

Svartå-järnet med brukets stämpel "kors och krona i ring" exporterades bl.a till hamnstäderna Soerabaja, Casablanca, Pireus och Alexandria.

3 GRUVDRIFTEN

3.1 GRUVORNA

Under 1600-talet fick järnhanteringen ett kraftigt uppsving och man planerade att anlägga masugnar, nästan överallt. För att kunna driva ett järnbruk krävdes järnmalm. Den första järnmalmen fann man strax norr om sjön Toften. Där började man bryta en gruva, som fick namnet "Kärrgruvan", se bil. 1 sid 1. Den äldsta gruvan av Kärrgruvorna hade namnet "Herrgruvan". Förutom Kärrgruvorna bröts också en gruva vid Bojen, se bil. 1 sid 1.

Från dessa gruvor fraktade man malmen, dels till Mullhyttan, till Hasselfors och till hyttan vid Svartå Nedre Bruk.

Av varphögarnas storlek att döma, togs den mesta malmen från den gruva som ligger alldeles intill gränsen mellan Kvistbros och Skagershults socknar. Man hade tydligen upphört med brytningen i den s.k Herrgruvan.

Malmen och varpen drogs upp ur gruvan med en vinsch som drogs av hästar, s.k "Hästvinsch". Därav fick gruvan namnet "Hästvind"

3.2 ARBETET I GRUVORNA

I gruvorna tog man sig ner och upp på stegar, som var speciellt konstruerade så att dom passade i gruva och var fästa vid gruvväggen. Gruvorna skall enligt gamla påståenden vara nio slaglängder djupa och varje slaglängd är nio alnar= 50m. Man arbetade från ljuset av bloss som sattes fast i väggarna. Man eldade även vedbrasor här och där i gruvgångarna och arbetade i ljuset från dessa.

forts. 3.2 ARBETET I GRUVORNA

Vid sprängningarna använde man svartkrut, men längre tillbaka eldade man på sprängstället, varpå man hällde kallt vatten över, för att på det sättet få berget att gå sönder. Den sistnämnda metoden användes aldrig i Kärrgruvorna. Om man vill läsa om de som jobbade i gruvorna och på järnbruket, så kan man läsa en dikt som Gustav i Hultet har skrivit "En midsommarnatt vid bruket år 1895", se bil. 2 sid 1-4.

4. DRIVKRAFTEN

4.1 STANGGÅNGEN

Vid Åräsbron (se bil. 1 sid 1) grävdes en kanal. Den s.k. Hjulbäcken, som sträckte sig från ån ovanför bron ned till sjön Toften. Därifrån byggdes sedan stånggången genom skogen, över bergen, fram till gruvan Hästvind. Stånggången var byggd på stolpar som var nedsatta i uppbyggda stenrösen. Lämningar efter dem finns ännu kvar, men är numera överväxta av mossor och annan vegetation och är därför svåra att hitta.

4.2 DRIVTEKNIK

I Hjulbäcken vid sjön placerade man ett stort vattenhjul, inbyggd i ett skjul "Hjulhuset". Vattenhjulet drevs med underkraft d.v.s. att det inte fanns något vattenfall, utan hjulet drevs av strömdraget i ån (Svartån). På stolparna upp mot gruvan anbringades en stång som var ledad på mitten, en s.k. "Ledbanke". I bankens båda ändar var en stång angjord från den ena banken till den andra, hela vägen upp till gruvan.

Från stånggången var en stång excentriskt placerad på vattenhjulet så att den verkade som en vevstake då hjulet gick runt. Denna rörelse förmedlades sedan från stång till stång fram till gruvan och pumpaggregatet i gruvan och fick det att arbeta. Stånggången kallades med ett annat namn "Konsten".

5 - SVARTA HERRGÅRD

5.1 HERRGÅRDEN

Svartå Herrgård byggdes under senare delen av 1700-talet och var ritad av C.J Kronstedt i Härlemansk stil. Herrgården ligger mycket vackert vid sjön "Lilla Björken". Herrgården, med sina två flyglar och sin huvudbyggnad var då omgiven av ett avgränsat parkområde, som sträckte sig från badhusbacken på västra sidan av sjön och följde gamla vägsträckningen runt sjövikens fram till den plats öster om herrgården där herrgårdsallen slutade.

5.2 BADHUSHOLMEN

Mitt utanför badhusbacken låg en holme en bit ut i sjön. Till holmen ledde en vacker träbro. I brons sidoväggar hade man sågat ut små valvbågar vilket gav intrycket av en valvbro. Mitt på holmen fanns en liten paviljong där man kunde sitta och vila. Holmen hette också mycket riktigt Badhusholmen och heter så än idag

5.3 BADHUSET

Badhuset var med en brygga förbunden med holmen. "Huset" var byggt på pälars ett stycke ut från holmen och bestod av avklädningshytt och bassäng. Bassängen var försedd med trägolv på lämpligt djup så att icke simkunniga kunde bada i den. På badhusets norra gavel fanns en dörr så den som så önskade kunde gå ut i öppna sjön och ta sig en simtur

5.4 HERRGÅRDSSTALLET

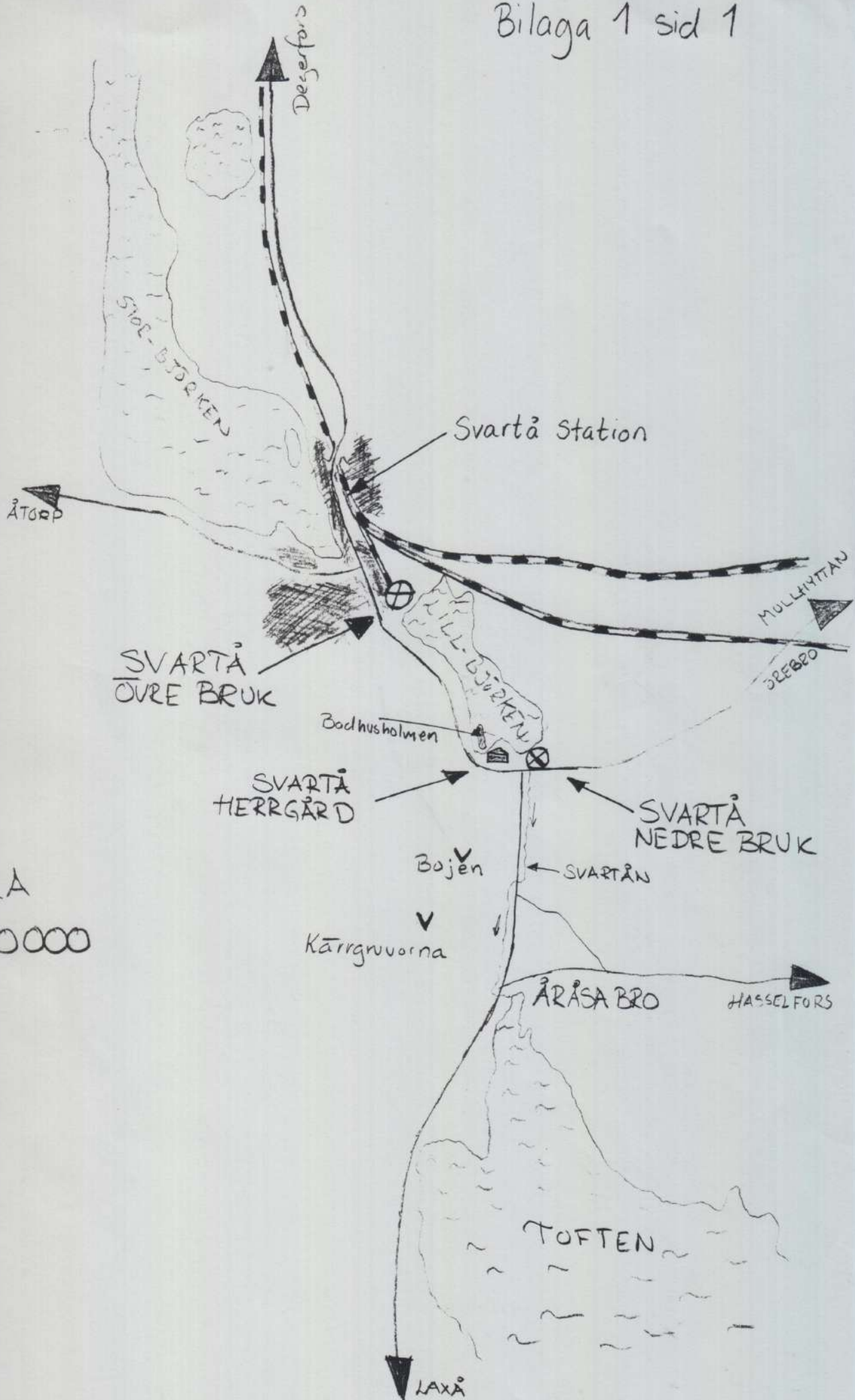
Stallet var mycket fint inrett med bl.a gjutna hästhuvuden av järn på varje spiltbalk. Intill stallet fanns också ett Vagnslider och ett ridhus. I vagnslidet fanns herrskapets fina äkvagnar, som bestod av Landäer, Wurstar och Giggar m.fl. Dessa stod kvar ända in på 1920-talet.

5.5 ÄGARBYTEN

Då Svartå 1912 bytte ägare kom herrgården in i en ny epok, av dess historia. Herrgården kom nu att byta ägare ett antal gånger och fungera som både pensionat och internatskola.

När Fru Hellberg upphörde med sin skolverksamhet, med elever från hela Sverige och andra länder, så övertogs pensionatrörelsen av en Fru Bergfelt och efter hennes bortgång har hennes dotter Fru Fransen tagit över.

Pensionatet Svartå Herrgård är nu beryktat för att ordna fina middagar för bröllop och familjefester m.m.

SKALA
1:50000